

МИЛОШ КРСТИЋ*

Природно-математички факултет
Ниш

ВЛАДИМИР РАДИВОЈЕВИЋ**

Министарство одбране Републике Србије
Ниш

УДК 330.13:330.43

Прегледни рад
Примљен: 27.05.2019.

Одобрен: 22.08.2019.

Страна: 335-351

КОНЦЕПЦИЈЕ РАЦИОНАЛНОГ ИЗБОРА У КЛАСИЧНОЈ И НЕОКЛАСИЧНОЈ ЕКОНОМИЈИ***

Сажетак: Рад је посвећен разматрању концепција рационалног избора у класичној политичкој економији и раној и касној неокласичној економији. На основу спроведене анализе, можемо закључити да традиционална (просветитељска) концептуализација рационалности (или рационалног избора) у категоријама „разума“ (разумног понашање) јењава и уступа пред утилитаристичко-економском дефиницијом која се ослања на претпоставку о максимизацији корисности или профита. Како се економија развијала, тако је рационалност постала ужи или редукован концепт. Она је створена као екстензивна, холистичка и сложена друштвено-економска концепција. Затим је „кондезована“ у утилитаризму, „скраћена“ у инструментализму и сваки релевантни психолошки садржај је нестао у Другом светском рату. У раду се, такође, говори и о некој врсти случајног откривања деловања нерационалног „резидуала“ у друштвено-економском животу.

Кључне речи: разумно понашање, рационални прорачун, јавни интерес, Парето оптимум, квазирационалност

Увод

Примери перципирања рационалног избора су многобројни, али и даље остаје питање: шта представља рационални избор у савременој економији? Ово питање се анализира у раду тако што се разматрају неке истакнуте концепције рационалног избора у класичној и неокласичној економији. Циљ је да се допринесе бољем разумевању идеја о рационалном понашању, а не да се усвоји или одбије одређена дефиниција или концепција рационалног избора.

Дефиниције рационалног избора у економији су углавном имплицитне, што је посебно карактеристично за класичну политичку економију и рану нео-

* krsticmilo3@gmail.com

** vladimir.radivojevic@yml.com

*** Овај рад је део пројекта „Унапређење конкурентности јавног и приватног сектора умрежавањем компетенција у процесу европских интеграција Србије“ (ев. бр. 179066) који финансира Министарство просвете, науке и технологије РС.

класику. На пример, у оквиру класичне политичке економије, статус концепта рационалног избора може се упоредити са статусом таквих концепција као што су: тржиште, савршена конкуренција и слично, с обзиром да у овим случајевима превладавају опште, имплицитне или условне дефиниције (Stigler, 1957). Разлог томе је широко распрострањени став, посебно у класичној политичкој економији, да су све дефиниције и класификације само привремене (условне), тј. да не представљају кључан елемент анализе економског понашања, тржишног одлучивања и економске ефикасности (Cairnes, 1965).

Тренутно доминантна дефиниција рационалног избора у неокласици, по којој појединци праве рационалан избор ако максимизирају корисност или циљеве, представља девијацију или редукуцију принципа рационалног избора класичне политичке економије и просветитељства који каже да је рационални избор или рационалност поступање у складу са правилима разума. У вези са тим, развој концепције рационалног избора у економској науци може се описати као „дегенерација“ од холистичког друштвено-економског концепта до редукованог, поједностављеног или „чистог“ економског концепта.

Рационалност или рационалан избор је постао редукован и поједностављен концепт, када се економска наука приближила пуристичком или маргиналистичком (математичком) правцу, удаљивши се од идеја својствених класичној политичкој економији (Nitsch, 1990; Reisman, 1987). Ближе, рационалност као холистичка, информативна и изразито сложена друштвено-економска концепција, утемељена на идејама просветитељства (које се тичу људског разума), је створена у класичној политичкој економији. Затим је редукована на утилитаризам и на крају претворена у „чист“ економски инструментализам (Etzioni, 1999). Укратко, процес еволуције концепта рационалног избора се можда може најбоље описати као мутација или дегенерација холистичког и сложеног друштвено-економског концепта рационалног избора следбеника класичне политичке економије и просветитељства.

Такође, важно је рећи да је претпоставка о нерационалности или квази-рационалности класичне политичке економије занемарена, изгубљена или „разводњена“ у неокласици (Thaler, 1994). Ово представља пуристичко занемаривање то јест слабљење друштвено-економске хипотезе или емпиријског открића деловања социо-прихолошких варијабли у привреди. Слабости концепта савршене или екстремне рационалности неокласике се објашњавају чињеницом да представници неокласике есенцијални значај придају претпоставци о појединцима као економски „супер људима“ који теже да максимизирају корисност или профит (Etzioni, 1999; Buscher, 1993).

Вероватно један од првих и још увек релевантних покушаја анализе рационалног избора у економској теорији је Шуметеров концепт рационалног избора. У Шумпетеровом концепту, који је био под снажним утицајем Веберове концепције и типологије рационалности, дат је приказ значења појма рационалног избора у друштвеним наукама. Централна пажња је посвећена концепцијама рационалног избора у неокласичној економији, у комбинацији са социологијом посебно Макс Веберовим појмом „рационалности“. Иако је Шумпетерова анализа концепција рационалног избора у економији релативно широ-

ка, његова дискусија о рационалности у социологији је ограничена, можда оправдано с обзиром на број и разноликост таквих идеја у друштвеним наукама.

Међу познатим концептима рационалног избора у друштвеним наука треба свакако издвојити и концепт Хербета Сајмона који је разматрао неколико дефиниција рационалног избора. Везано за овог мислиоца, треба нагласити да је он усвојио Веберову дистинкцију (разлику) између процедуралне или формалне рационалности, с једне стране и супстанцијалне (материјалне) или вредносне рационалности, са друге (Farago, 1989).

Други, новији историјски прегледи концепција рационалног избора у друштвеним наукама дали су Роберт Сацент (*Robert Sugden*) и Мартин Холис (*Martin Hollis*). Сацент је преокупиран концептом рационалног избора у неокласици и филозофији. Његов преглед концепата рационалног избора је сувише широк са становишта економије и превише узак са становишта осталих друштвених наука (Sugden, 1991). Док је Сацент критичан према концепту рационалног избора у неокласичној економији, Мартин Холис не само да показује позитивније ставове, већ и заступа позицију експлицитног рационалног избора (Hollis, 1993).

Концепције рационалног избора у класичној политичкој економији

Класична политичка економија је заснована на концепту рационалног избора који максимално уважава идеје просветитељства о људском разуму, што је у одређеном смислу и очекивано, јер овај теоријски правац, на неки начин, како су указали Адам Смит (*Adam Smith*) и остали класични економисти, представља фазу или димензију просветитељства (Razeen, 2002). Класична политичка економија је реafirмисала либерално просветитељство и његовог принцип рационалног избора, тако да се овај теоријски правац разликује и у исто време подудара са социолошким или политичким либерализмом. У том смислу, класична економија се може схватити као друштвено-економски либерализам или теорија рационалног избора у економији и друштву која је заснована на идејама просветитељства. Укратко, класични економисти су усвојили концепт рационалности у смислу људског разума и његових потенцијално „супериорних“ способности деловања – важног елемента и завештања просветитељства. Засновано на идејама просветитељства, класично схватање рационалности као разуман, логичан или интелигентан процес (који укључује мисли и акције) је постало уобичајна дефиниција рационалног избора у економији (Simon, 1982).

За већину класичних економиста као што су Адам Смит, Давид Рикардо (*David Ricardo*), Џон Стјуарт Мил (*John Stuart Mill*) и остали (можда искључујући Роберта Малтуса (*Robert Maltus*)) рационални избор је заснован на правилима људског разума и везује се за разумно понашање. Једноставно, рационалност је утемељена на разуму и рационални економски актери су, пре свега, разумни и мудри људи.

Смитова концепција рационалног избора

Адам Смит, који се у класичној политичкој економији често помиње као утемељитељ концепције рационалног избора, је сматрао да је мудрост кључни предуслов рационалности. По њему, мудра особа се сматра рационалним актером. Мудри људи настоје да остваре или постигну оно што Смит зове „чиста и рационална религија“, ослобођена од апсурдности, обмане или фанатизма (Smith, 1977). Штавише, претпоставља се и очекује се да мудри и рационални људи преферирају опште добро у односу на личне интересе, када је то потребно. Оно што је неочекивано, ако не и парадоксално за представнике неокласике и теорије рационалног избора, је Смитово тумачење да је рационални актер или „мудар и добар“ човек увек спреман да личне интересе жртвује због јавног интереса (мада се неки могу запитати колико је таква особа честа у стварном животу?). Ово подразумева дефиницију рационалних („мудрих“) појединаца и рационалног избора у терминима општих или јавних, а не личних интереса, што није у складу са дефиницијом рационалног избора у неокласичној економији. Осим тога, Адам Смит иде корак даље и указује да рационалне, мудре, моралне или интелигентне људе одликује алтруизам, а не егоизам. Закључак је да су рационални актери у Смитовој концепцији рационалног избора схваћени као нека врста чисто социјализованих алтруиста, а не као економски учесници који природно теже остваривању личних интереса (Ostrom, 2000)

У уводу „Теорије моралних осећања“ Смит указује да постоје очигледни принципи у људској природи, због којих се особа за богатство других, иако неће имати користи од тога, осим задовољства да види задовољство и срећу других (људи). У овом смислу, Смит разматра рационалног појединца као разумног рационалног алтруисту, а не као рационалног егоисту (Ostrom, 2000; Sen, 1977), као што то редовно претпостављају представници неокласике. Алтруистичко задовољство виђења туђе среће, као и већина задовољстава, се проживљава тренутно, спонтано и независно од егоистичних потреба. Осећање алтруизма не може бити редуковано на „инверзне“ облике егоизма (Elster, 1998). Адам Смит и остали следбеници класичне политичке економије (на пример, Хјум) одбацују мишљење о „економском човеку“ као великом, моћном максимизатору који тежи да успешно реализује личне интересе (Razeeb, 2002).

У делу „Теорија моралних осећања“ Адам Смит истиче да је алтруизам битнији за прогрес, срећу и рационалност друштва, него рационални егоизам. Тамо где се неопходна помоћ пружа из љубави, захвалности, пријатељства и поштовања, друштво је срећно (Smith, 1977). Такође, супротно претпоставкама или тумачењима о хармонији људских интереса, Смит издваја јаз између личних и општих интереса и одбацује (негира) идеју да лични интерес неког дела друштва може да буде јавни интерес целокупног друштва. Он посебно указује да личне потребе „мудрог и честитог“ појединца су од секундарног значај у друштву, посебно са тачке гледишта непристрасног посматрача који се руководи моралним и етичким начелима (Samuels, 1990).

Генерално, све горе наведено се може описати као веза између јавне примене (људског) разума и концепције рационалног избора. Како смо већ истакли, рефлектујући егалитаристички дух просветитељства, представници класичне политичке економија указују да рационални, разумни и мудри људи, када је то потребно и паметно, преферирају јавно добро (укључујући у то и слободу, једнакост и правду у друштву) у односу на личне интересе и потребе. Оно што Адам Смит подразумева под етичким универзализмом, процењујући да рационални и морални („мудри и виртуозни“) појединци треба да се одрекну личних интереса зарад општих, је нека врста варијације или позива на Кантов категорички императив (Caldwell, 1997).

Кантов морлно-универзалистички концепт рационалности, такође, укључује Смитов идеју да је економска ефикасност (или корисност) индивидуалног актера мање важна за функционисање друштва од правде као исхода или циља „јавне примене“ разума. Алтернативно, Смит тврди да одбијање људи да се воде у складу са јавним, а не личним интересима одликује неразумне, ирационалне, аморалне и самодеструктивне субјекте. Доминација неправде може потпуно „уништити“ друштво. Друштва могу постојати и без личне економске ефикасности и недостатак правде представља друштвени неуспех у јавној примени разума или Кантовог моралног универзализма. Смитов „метод непристрасног посматрача“ који даје одобрење или „захвалност“ за праведно и неегоситичко или алтруистичко понашање рефлектује јавну примену разума или Кантов морални универзализам као нешто што дефинише или конституише рационално деловање у смислу просветитељства.

Бентамова концепција рационалног избора

Џереми Бентам (*Jeremy Bentham*) је изградио своју концепцију рационалности на идејама просветитељста о „човековом разуму“, сугеришући да су рационални актери и рационални избор по правилу „разумни“. Бентам и утилитаризам генерално специфицирају концепције „разума“ и „разумне акције“ путем принципа корисности. Оно што Бентам издваја као индивидуални интерес и колективну (или друштвену) срећу, указујући на индивидуалну и друштвену рационалност, су у суштини посебни изрази или случајеви разума. Слично, Смитовом наглашавању односа између јавних и личних интереса, овај друштвени теоретичар сматра да су само индивидуалне и колективне акције, укључујући и активности државе, које повећавају „срећу друштва“ конзистентне са принципом корисности, и самим тиме и са правилом разума.

Занимљиво је да Џереми Бентам описује потпуну доследност (конзистентност) и самим тиме и рационални избор као најређи од свих људских квалитета. Будући да доследност у избору укључује транзитивност, Бентамова имплицитна сугестија је, како указују неки представници старе или ране социјалне економије, да скале избора чак нису ни самоконзистентне, већ су нелогично конструисане, па је могуће да појединац преферира A у односу на B , B у односу на C и C у односу на A (Clark, 1918). Ово је занимљиво с обзиром на то да се конзистентност, укључујући и транзитивност, у Бентамовом утилитаризму имплицитно, и у неокласичној економији и теорији рационалног избора

експлицитно, разматра као кључни логички аксиом или критеријум рационалности.

Ако је конзистентност један од најређијих људских квалитета: шта остаје од рационалности као принципијалне (или конзистентне) максимизације корисности или калкулације задовољста и бола?, поставља се питање. Одговор на то питање су дали неокласични економисти. Наиме, представници неокласичне економске теорије саветују раздвајање позитивне (или дескриптивне) теорије, према којој је рационално понашање као конзистентна максимизација корисности или калкулација задовољства и бола ретко, од нормативне теорије која прописује тежњу ка томе (максимизацији). Можда је, као и код већина других класичних и неокласичних економиста, укључујући Адама Смита, Џона Стјуарта Мила, Алфреда Маршала (*Alfred Marshall*) и Вилфреда Парета (*Vilfredo Pareto*), Бентамова концепција рационалног избора остварила свој крајњи циљ откривањем онтологије или реалности ирационалности и неконзистентности у друштву

Милова концепција рационалног избора

Џон Стјуарт Мил је покушао да интегрише, кодификује, и кондензује концепције рационалног избора у класичној политичкој економији. По њему, „разум“ и „пажљив прорачун“ представљају кључне елементе рационалног избора, а оно што је „разумно“ и „правично“ је у исто време и рационално. Рационалност или одрицање појединача од будућих добара представља оно што Џон Стјуарт Мил назива „око разума“ (*the eye of reason*), или „рационални прорачун“ шанси. Следећи идеје о рационалном избору Адама Смита и супростављајући се већини неокласичних економиста, овај британски филозоф и заговорач британског утилитаризма тврди да склоност одрицања од будућих добара зарад садашњих не зависи искључиво од тога да ли је то рационално или не, већ и од квазирационалних фактора, догађаја и слично.

Рецимо и то да, према Милу, нерационални догађаји могу деловати и у тржишним процесима као што су: шпекулације и пословни циклуси. Штавише, тржишне шпекулације и пословни циклуси су суштински нерационални или псеудо-рационални процеси (Etzioni, 1999; Thaler, 1994). У шпекулацијама повећање цена, које по правилу расту када имају неки рационални разлог за то, подстакнуто је само нерационалним куповинама. Због тога је у шпекулацијама и пословним циклусима улога „рационалних фактора“ секундарна у односу на псеудо-рационалне факторе.

Мил критикује оно што он назива недостатком рационалних ставова међу радничком класом, дијагностификованим као немар за последице сопствених акција и не размишљање о будућности, због нерационалног промишљања, ниског нивоа интелигенције и сиромаштва. По њему, будућност или перспектива радничке класе зависи од развоја радника у „рационална бића“, што обезбеђује, са друге стране, „рационални третман“ питања која се тичу њиховог економског статуса. С тим у вези, одржавање плата изнад тржишног нивоа удруживањем радника у синдикате јесте „рационални напор“ пролетеријата.

Концепције рационалног избора у старој неокласичкој економији или маргинализму

За разлику од класичне политичке економије и просветитељства, маргинализам или стара неокласична економска теорија је усредсређена на пост-или псеудо-просветитељски и, у основи, редуктивни концепт рационалног избора. Представници старе неокласичне економије посматрају рационалан избор као максимизирања корисности и, алтернативно, минимизирања трошкова (Razeen, 2002). Оно што је „ново“ у маргинализму у односу на просветитељство и класичну политичку економију, је, као прво, примена Бенетамовог хедонистичког рационализма и као друго, формално-математички приступ рационалном избору.

Следи преглед идеје о рационалном избору представника маргинализма или старе неокласичне економије као што су: Стенли Џевонс (*Snaley Jevons*), Френсис Еџворт (*Francis Edgeworth*), Карл Менгер (*Carl Menger*) итд.

Џевонсова концепција рационалног избора

Најексплицитније и најжустрије од свих представника маргинализма, Стенли Џевонс је покушао да истражи рационални избор у утилитаристичко-хедонистичком смислу, блиско пратећи Џереми Бенетам и његов хедонистички рационализам. Конкретно, он тврди да се „права“ економска теорија, укључујући и теорију рационалног избора, заснива на проучавању главних извора људског понашања, као што су: осећања, задовољства и слично. Сходно томе, економска теорија Џевонса генерално, и концепција рационалног избора, је усредсређена на односе између ординарних задовољстава, са једне стране, и патњи или болова, са друге. Овај представник економске науке се залаже да се осећања задовољства и бола третирају као способности, чак и као „количине погодне за научни третман“. Стога, овај научник третира „законе политичке економије“ као математичке, јер они, по Џевонсу, настоје да изнађу везу између различитих квантитете у економском окружењу. Са друге стране, стварне квантитативне оцене појединаца, онога што Џевонс назива „упоредиве количине осећања“, су резултат избора или воље. Избор између алтернатива је рационалан ако, према субјективним проценама (евалуацијама) појединца, омогућује „највеће задовољство“, што је ништа друго до потпуна срећа (Jevons, 1965).

Све горе наведено указује да максимизирање задовољства, среће, корисности или личног интереса - и, алтернативно, избегавање патње или бола дефинише рационално понашање које очигледно повезује Џевонсову концепцију рационалног избора са Бенетамовим хедонистичким редукционизмом. Свака рационална индивидуа треба да се разматра као да је укључена у тржишну размену ради остваривања егостичких интереса. Савршено слободна размена или максимизација корисности, задовољства, среће и рационални избор актера обезбеђују оно што је познато као Парето оптимум на конкурентном тржишту.

Еџвортова концепција рационалног избора

Џевонсове идеје о рационалном понашању су усавршили други представници маргинализма као што су: Френсис Еџворт, Карл Меенгер и Филфредо Парето. Наиме, следећи идеје Бентама и Џевонса, Еџворт тврди да је циљ људске рационалне (сврсисходне) активности акумулација задовољства. Граница између егоистичког и алтруистичког понашања није стриктна. Треба подсетити да Еџворт примарно разматра егоистичко понашање, сматрајући, при том, да „основни принцип економије“ указује да је рационални (сврсисходни) појединац усмерен ка остваривању личних интереса. Формално, рационални избор представља „хомогену функцију“, тј. акумулацију задовољства.

Ослањајући се на Џереми Бентама, Френсис Еџворт прави разлику између „тропског просторства“ друштвене рационалности или утилитаризма са алтруизмом као његовим главним елементом, са једне стране, и „северног пола“ личне рационалности или егоизма који је дефинисан као „максимизирање индивидуалне корисности“, са друге. Па ипак, проширујући Бентама, он тврди да се „ауторитет“ концепције друштвене рационалности или утилитаризма са алтруизмом, као главним елементом, не може оповргнути указујући на „ефикасност“ егоистичког понашања или индивидуалне рационалности. Ово значи да лична рационалност или егоизам није довољан услов за постизање друштвене рационалности, доводећи, тиме, у питање идеју стандардне теорије рационалног избора о конверзији „индивидуалних порока“ у „јавне врлине“ (Mueller, 1993). У том смислу, Еџворт претпоставља да ће „трансформација“ мешовитог у чисти друштвени утилитаризам или друштвену рационалност у будућности бити резултат „помирења“ егоизма и алтруизма.

Менгерова концепција рационалног избора

Карл Менгер посматра рационалност као економичност којом управљају оскудица и, последично, маргинална корисност. Рационални избор се манифестује у потрази за најбољим економским добрима, богатством или материјалним благостањем. Менгер, међутим, дозвољава да неекономска роба може да има економску рационалност, истичући, при том, да богатство није апсолутна мера среће и благостања. Ово указује на неку врсту инверзне везе између економске рационалности или економичности, с једне стране, и нивоа материјалног богатства у друштву, са друге стране.

Такође, у складу са Менгеровим методолошким индивидуализмом, друштвена рационалност се добија усаглашавањем или хомогенизацијом индивидуалних рационалности. Друштвена економија (економија неког друштвеног система) је само збир индивидуалних економија. Менгер одбацује идеју о друштвеној рационалности као аутономној категорији. Такође, већина представника аустријске школе, од Еугена фон Бем-Баверка (*Eugen Böhm von Bawerk*) до Фидриха Хајека (*Friedrich Hayek*) и Лудвига фон Мизеса следи овај став Карла Менгера (Kirzner, 1997).

Паретова концепција рационалног избора

Следећи Леона Валраса и остале пионире маргинализма, Вилфредо Парето је усавршио утилитаристичку спецификацију логичко-рационалног понашања у форми максимизације корисности или онога што Парето назива *ophelimité*. У овом смислу, појединци се понашају „логично“ или „рационално“, покушавајући да постигну максималну личну корисност. Вилфредо Парето концептуализира друштвену рационалност помоћу оптимума друштвене или социјалне корисности. Будући да посматра друштвену корист као збир индивидуалних рационалности (максималних корисности), он прави разлику између *ophelimité* друштва као неке врсте хегелијанског колективног не-ентитета (Cordes, 1997) који укључује идеју о „мистериозном колективном уму“ (Buchanan, 1991) и *ophelimité* за друштво (збир личних корисности) као једину стварност. Максимум друштвене корисности у смислу *ophelimité* за друштво успоставља се када тржиште у слободној конкуренцији достигне равнотежу као резултат супростављања укуса и препрека за њихово задовољење (Pareto, 1927).

Дакле, као и Леон Валрас и делимично Стенли Џевонс, Парето ставља једнакост између тржишне равнотеже (тржишног еквилибријума) и оптимума (Allais, 1997; Samuelson, 1983). Ипак, док се у равнотежи у условима слободне конкуренције чланови друштва налазе у оном што се назива максималан *ophelimité* или Парето оптимум, претпоставља се да монопол генерише одступања од ове позиције. У том смислу, Вилфредо Парето унапређује критеријумом за дефинисање равнотежне позиције у условима слободне конкуренције, формирајући одговарајућу економску политика према којој свако мала одступање од равнотеже повећава корисност или благостање неких појединаца и смањују корисност и благостање других појединаца, а чланови друштва постижу максималан *ophelimité* (максималан капацитет за постизање задовољства) када нема начина да се одступи од равнотежне позиције у условима слободне конкуренције. Ипак према Паретовом уверењу, област логичко-рационалног понашања укључује економске, војне, политичке и правне појаве, али и уметност и науку. Он препознаје да нелогичне акције имају доминантну улогу у друштву, упркос процесу рационализације.

Експлицитније од осталих представника старе неокласичне економије или маргинализма, Вилфредо Парето у својој економско-социолошкој анализи поново открива или указује на псеудо-рационалности, док, као и остали, полази од принципа (епистемологије) рационалности, укључујући и принцип максимизације корисности. Паретова трајекторија иде од напуштања концепта *homo economicus*-а до усвајања концепата, као што су: *homo eroticus*, *homo religiousus* и осталих варијација економски ирационалног и некономски рационалног *homo sociologicus*-а.

Концепције рационалног избора касне неокласичне економске теорије или ране савремене економије

У овом делу рада сумирамо неке истакнуте идеје о рационалности у касној неокласичкој или раној савременој економији. Наиме, у раној савременој економији дефиниција рационалног избора као максимизације корисности или профита је постала канонска, упркос различитим изазовима, укључујући и теорију ограничене рационалности или теорију задовољавања (Simon, 1982). За велики део економиста, рационалност подразумева максимизацију корисности, иако су познати представници ране савремене економије као што су Џон Мајнард Кејнс, Јозеф Шумпетер и Фидрих фон Хајек, одбацили или оповргли ову дефиницију. У касној неокласичној економској теорији или раној савременој економији, рационално понашање се дефинише као прорачун усмерен на максимизирање или оптимизацију корисности актера (Stigler & Becker, 1977), или као конзистентна максимизација неке добро дефинисане функције циља (Becker, 1976). У касној неокласици или раној савременој економији наводи се да се економски субјекти понашањају рационално у смислу да оптимизирају личну корисност или откривају преференције у избору. Анализа корисности је утемељена на фундаменталној претпоставци о рационалности актера која каже да актери, суочавајући се са датим ценама и буџетским ограничењем, увек бирају ону комбинацију добара која може да подмири њихове потребе и да им обезбеди максималну корисност (Крстић и Крстић, 2015). Укратко, рационално понашање имплицира конзистентну оптимизацију добро дефинисане функције циљева, као што су: корисност (потрошачи), профит (произвођачи) и слично.

Док оптимизацију одликује савршена рационалност која представља емпиријски ирелевантну категорију засновану на потпуним информацијама, дотле концепцију задовољавања- тј. проналажање правца деловања који је довољно добар, а не најбољи - одликује ограничена рационалност као реалнија особина људи, посебно у условима лимитираних аналитичких когнитивних способности. С тим у вези, неки (касни) неокласичари указују да се представници нове институционалне економије залажу за концепцију ограничених когнитивних способности или ограничене рационалности, јер је људски ум „сиромашан ресурс“. Због когнитивних ограничења, рационални актери, укључујући фирме и остале организације, задовољавају, а не максимизирају. Концепт перфектне или савршене рационалности то јест максимизација профита је тако замењена концептом ограничене или несавршене рационалности или задовољавањем (Simon, 1982). Без обзира на расправу о максимизацији корисности или профита, за већину раних савремених економиста, посебно за теоретичаре опште равнотеже и представнике чикашке школе, појмови као што су: тржиште, конкуренција, закон понуде и тражње и сл. представљају подручје економске рационалности (Conlisk, 1996).

Поред мејнстрим економиста, чак и неки мање ортодоксни економисти сматрају да примена принципа рационалности зависи од тржишне конкуренци-

је (Lange, 1971). У том смислу, закон понуде и тражње рефлектује „закон економске рационалности“ (Lange, 1971). Атрактивност закона понуде и тражње произилази из чињенице да је овај закон у економији добио статус апсолутне (или неоповргљиве) истине или неопходне карактеристике сваког економског система то јест рационалног понашања (Duke, 1981). Слично, закон тражње или инверзни однос тражње и цене сматра се основом модела економске рационалности. Како истичу поједини аутори, фундаментала теорема рационалног понашања је да криве тражње на тржишту имају негативну инклинацију (негативан нагиб) (Becker, 1976). На основу поменуте теореме и сродних претпоставки, као што су: претпоставка о максимизацији корисности, претпоставка о равнотежи и тако даље, економски приступ је дефинисан као систематично анализа утицаја цена на тржишно понашање (Becker & Murphy, 2000). Укратко, гласине о „смрти“ уске концепције рационалног избора или модела максимизације корисности су бар, у великој мери, претеране или преурађене у касној неокласичкој економији.

У наставку рада детаљније се бавимо концепција рационалног избора најзначајнијих представника касне неокласичне теорије или ране савремене економије Јозефа Шумпетера, Лудвига фон Мизеса и Фридриха он Хајека. То ће нам омогућити да боље разумемо смисао рационалности поношања економских актера и читавог економског система.

Шумпетерова концепција рационалног избора

Срж Шумпетеровог концепта рационалног избора представимо кроз анализу Шумпетерове теорије предузетништва и развоја. У овој теорији, социоекономска, прецизније, предузетничка рационалност претпоставља облик „креативне деструкције“ већ постојећих традиција и конвенција у привреди и друштву. Понашање и мотиви предузетника, који одступају од Веберовог идеалног типа, су рационални само у смислу девастирања старе и стварања нове традиције. Штавише, у Шумпетеровој теорији предузетништва и развоја, предузетничке и остале активности представљају антипод економске рационалности односно хедонизма или утилитаризма у смислу да рационално понашање није нужно хедонистичко или утилитаристичко. Типични (реални, стварни) предузетник је углавном подстакнут мотивацијом не-хедонистичког карактера (Schumpeter, 1949).

Индивидуална, рационална мотивација није неопходан или довољан услов друштвене рационалности (или друштвено рационалног понашања), и обрнуто, друштвена рационалност може постојати, чак и у одсуству рационалне мотивације. Ово укључује оно што Шумпетер назива „рационалност ирационалних циљева“ (Schumpeter, 1991), посебно оних крајњих циљева неекономске природе. У том смислу, поменути представник касне неокласичне теорије или ране савремене економије истиче да правило рационалног понашања – нпр., максимизирање корисности или профита, приписано рационалном актеру, имплицира (или подразумева) „логику“ интермедијарног (средњег), а не крајњег циља, тј. идеју о материјалној добити (или максималном профиту) као

инструменту за постизање других циљева (Etzioni, 1999). Ближе, Јозеф Шумпетер тврди да је принцип (маргиналне) корисности мање погодан за дефинисање и анализирање економске рационалности.

Шумпетер се слаже да савремена економска наука игнорише Бентамов концепт кардиналне корисности и усваја „јединствени постулат о избору“ (Schumpeter, 1991). На другој страни, он одбације неокласичну или савремену економску теорију благостања (у својој нормативној верзији) због поновног „оживљавања“ бентамовог утилитаризма и хедонизма (Schumpeter, 1954).

Будући да се налазио под утицајем Веберових идеја, Јозеф Шумпетер је разматрао (економску) рационалност као одређену друштвено-историјску карактеристику, а не као друштвену универзалност, као што то претпоставља већина савремених економиста. Он третира економску рационалност као посебан аспект општег процеса рационализације друштва, док капитализам, према Шумпетеру, представља „рационализују људског ума“ (Schumpeter, 1951). Овај економиста описује капитализам као „рационалистичку цивилизацију“, са тенденцијом да се ослабе или чак уклоне ирационална, пре-капиталистичка ограничења и навике људског разума без којих ниједно друштво не може постојати.

Такође, под утицајем Веберових концепција и типологије рационалне акције, разликује одређене врсте или типове рационалности. Једна Шумпетерова дистинкција или ксалификација рационалности обухвата „рационалност аналитичке процедуре“ и „рационалност резултата“, при чему је прва (рационалност аналитичке процедуре) неопходан али не и довољан услов друге рационалности (рационалност резултата) (Schumpeter, 1991). Изгледа да његова „рационалност аналитичке процедуре“ личи на Веберову идеју формалне или процедуралне ирационалности. Следећа Шумпетерова дистинкција укључује рационалност (*rationality of the observer*) посматрача и рационалности у предмету или објекту посматрања, при чему се друга анализира кроз такозване „шеме рационалности“. Шема рационалности представља оно што Шумпетер назива идеалне врсте рационалне акције и „рационалистички метод“.

Као и многи широко умни економисти (нпр. Адам Смит, Џон Стјуар Мил, Вилфредо Парето), Шумпетерова економско-социолошка анализа укључује трајекторију („аналитички пут“) од економске хипер-рационалности до (*de facto* или чињеничне) ирационалности. У Шумпетеровој терминологији, ово је научно путовање које почиње од *homo economicus*-а и завршава се његовим супротностима као што су: *homo religiousus*, *homo eroticus* и *homo sociologicus*. Оно што следи јесте признавање онтолошке ирационалности у друштву (друштвеном свету), с обзиром на то да, сваки покушај комбинације свих тих типова човека (*homo religiousus*, *homo eroticus* и *homo sociologicus*) само показује да је људски живот ирационалан, у најмању руку, као и природа.

Мизесова концепција рационалног избора

На другом крају широког спектра касне неокласичне економске теорије (нови маргинализам) или ране савремене економије су чланови аустријске

школе као што су: Лудвиг фон Мизес и Фидрих фон Хајек. Следећи и проширујући идеје Карла Менгера, Мизес тврди да не само економска рационалност, већ и свака рационална акција представља резултат „економизације“ (Mises, 1960). У том смислу све људске акције су рационалне. По Лудвигу фон Мизесу, свака човекова активност има за циљ замену мање задовољавајућих услова више задовољавајућим условима. Појединац делује јер осећа немир и верује да је у стању да је га смањи, утичући на свакодневне догађаје (Крстић и Крстић, 2015).

Човек који је потпуно задовољан нема потребу за променом. Он неће бити рационалан зато што је савршено срећан. Такође, човек који није задовољан условима свог живота неће бити рационалан, јер не налази могућност да их учини бољим. Из свега овога следи закључак да је повећање задовољства, у складу са приликама и средствима, крајњи циљ сваке људске акције. Сви услови који доводе до повећања задовољства представљају средства (Крстић, 2016).

Занимљиво је да су, према Лудвигу фон Мизесу, неактивност или пасивност то јест не мешање у стање ствари резултат избора и стога представљају рационално деловање. Појединац који трпи оно што може да измени делује не мање рационално од оног који се укључује у ток ствари да постигне супротни циљ. Човек који се уздржава од утицаја на „рад“ физиолошких и инстинктивних фактора на које би могао да утиче, такође, рационално делује. Активност није само деловање, већ и уздржавање од акције која би могла да буду извршена (Крстић, 2015).

Како Лудвиг фон Мизес указује, велики део човекове свакодневнице је рутина (или навика). Актер обавља одређене активности без посебне пажње. Он ради многе ствари, јер је тако научио у детињству, јер се и други људи понашају на исти начин итд. Човек се навикава и стиче аутоматске реакције. Прихвата те навике само због тога што је задовољан њиховим последицама. Када навике почну да сметају постизању оних циљева којима би човек стремило више него другима, он мења став о таквим навикама. На пример, човек који је одрастао у крају где је вода чиста, ствара навiku да је безбрижно пије. Када дође у крај где је вода загађена микробима, он ће се посветити процедури за коју раније није знао. Непрекидно ће пратити своје активности да не би себе угрозио, бесмислено се предавши аутоматским реакцијама (Крстић, 2015).

Треба нагласити да сама чињеница да се активност остварује спонтано, тако рећи у „ходу“, не значи да она није резултат избора или рационална. Попустљивост у рутини, која евентуално може да се промени, јесте рационална акција. Активност је рационална реакција људског разума на стимулансе то јест на околности у које природа и чињење других људи доводе човека. Као таква, активност човека се разликује од функционалне реакције органа од којих се састоји људско тело. Дакле, активност је производ људске воље. Људском вољом називамо актерову способност да, између различитих стања одабере, оно чему даје предност док одбацује друго. Ми такву активност називамо понашање усмерено на једно стање, одричући се другог.

Како указује овај уважени представник економске науке, некада је било уобичајно да се понашање „лудих“ људи разматра као бемислено и ирационално. Велика заслуга Јозефа Бројера (*Josef Breuer*) и Сигмунда Фројда (*Sigmund Freud*) је у томе што су оповргли ово мишљење. „Луди“ људи се разликују од оних који сматрамо душевно здравим и нормалним по средствима које бирају за постизање циља (задовољства). Њихова „технологија“ (у смислу стратегија за постизање циљева) се разликује од „технологије здравих људи“, али они не делују на нерационалан начин. Ови појединци имају своје циљеве које теже да остваре. Ментално болесна особа у којој још увек постоји „траг разума“ и која се, дословно, не може свести на ментални ниво животиње и даље је човек који је у стању да рационално поступа.

Занимљиво, Мизесов *homo economicus* као претпостављена инкарнације рационалног економизирања не представља само актера производње (предузетника), већ и рационалног потрошача, тако да је то свеобухватан економски човек. Мизес се жали на оно што види као тенденцију представника класичне политичке економије да конципирају *homo economicus*-а само као актера који се бави производњом, а не и као потрошача робе (Mises, 1960:) Он, такође, сматра да *homo economicus* није идеалан тип у Веберовом смислу. Самим тим он имплицитно укључује Маршаловог репрезентативног актера, тј. Маршалов аналитички модел и методолошке алате. Конкретно, Лудвиг фон Мизес указује да је тржишна конкуренција кључни предуслов економске рационалности, јер конкурентни процес омогућује рационалну производњу и рационалну дистрибуцију и потрошњу добара. И обрнуто, чим се напусти слободно формирање цене, која се изражава у новцу, чини се апсолутно немогућим било каква рационална производња.

Хајекова концепција рационалног избора

Хајекова концепција рационалног избора надограђује се на теорије Лудвига фон Мизеса и већине раних аустријских економиста. Међутим, за разлику од представника аустријске школе, Хајек критикује конструктивистички рационализам, утемељеног на хипотезама просветитељства, због „рационалистичких потреба индивидуа“ које захтевају знање које превазилази способност људског разума (Науек, 1955). Хајек сматра да је у конструктивистичком рационализму, концепт рационалног избора, који је дефинисан као инструментално понашање, сувише узак, с обзиром на то да људско понашање, такође, обликују и друштвена правила која одређују „дозвољене врсте“ акција без обзира на резултате или последице понашања (Науек, 1991). Ако се Мизесова концепција може описати као једна од концепција универзалних или непроменљивих рационалности, онда се Хајекова концепција као нека врста антирационализма, у смислу да Хајек одбацује идеје конструктивистичког (просветитељског) рационализма, може описати као неадекватна или погрешно схваћена.

Хајек признаје да рационалност представља друштвену креацију, а не природну, тј. рационалност је ствар друштвеног учења, није урођена. „Човек

се не рађа са мудрошћу, рационалношћу и добротом, већ учи да постане такав. Није људски интелект створио људски морал. Људске интеракције, којима управља наш морал, омогућавају развој разума“ (Науек, 1989: 21-22). У овом смислу, Хајек анализира разумно или рационално понашање као производ друштвених односа. Одбацује рационализам у економији и осталим друштвеним наукама, због тога што, у довољној мери, не узима у обзир чињеницу да су људски разум и рационално економско понашање производ социјалних, економских и политичких односа. Укратко, рационалност је, „генетски“ зависна од социјално-историјског окружења, а не од биолошких особина и психолошких тенденцијаа. Поред тога, он тврди да утопизам „отеловљује“ (опредмеђује) људску рационалност, апстрахујући рационалност из социјално-историјског окружења од којег генетски зависи. Таква реификација (опредмеђивање) не препознаје ограничења или прави потенцијал људског разума (Науек, 1955:117).

Према Хајеку, процес еволуције људске рационалности, разума и интелигенције је повезан са традицијом и сродним друштвеним нормама. Човек је постао интелигентан, јер је постојала традиција да учи. Ово, са друге стране, подразумева неку врсту парадокса односно рационалност традиционалних, неделиберативних и осталих несвесних и стога условно ирационалних активности које се разликују од делиберативног одлучивања, свесног избора, прецизног прорачуна или, једноставно, екстремне рационалности (Elster, 1989: 9-10).

Закључак

Претходне истраживачке анализе поткрепљују главне аргументе који се тичу развоја концепције рационалног избора од класичне политичке економије до касне неокласичне економије, генеришући следеће налазе или закључаче. Први закључак се односи на смањење друштвено-економског холизма, реализма, и комплексности у дефинисању и анализирању рационалног избора (рационалности) у неокласичној економији. Ово подразумева неку врсту „еволуционистичке инволуције“ или „дегенерације“ социо-економског холизма, реализма и комплексности у смислу да се анализа људске рационалности (са таквим изузетцима као што су Парето и Шумпетер) своди на редукционизам, нереализам и упрошћење или симплификацију у неокласичној економији. Укратко, смањење друштвено-економског холизма, реализма, садржаја и комплексности у дефинисању и анализирању рационалности у економији представља „мутацију“ класичног социо-економског и комплексног концепта у пуристички, редуктивни и поједностављени модел рационалног избора. Конкретно, ово је прелаз од избегавања концепције рационалног избора класичне политичке економског до усвајања модела максимизације корисности/профита у неокласичној економији.

Литература:

1. Allais, M. (1997): "An outline of my main contribution to economic science", *American Economic Review*, No 6, Pp. 3–12.
2. Becker, G. (1976) *The Economic Approach to Human Behavior*, University of Chicago Press, Chicago.
3. Becker, G., Murphy, K., (2000) *Social Economics*, Harvard University Press, Harvard.
4. Buchanan, J., (1991): *Constitutional Economics*, Basil Blackwell, London.
5. Buscher, M. (1993): "Economic systems and normative fundamentals: a social market economy in the light of economic ethics", *The Journal of Socio-Economics*, No 4, Pp. 311–322.
6. Cairnes, J. (1965): *The Character and Logical Method of Political Economy*, Augustus Kelley, New York.
7. Caldwell, B. (1997): "Hayek and Socialism", *Journal of Economic Literature*, No 4, Pp. 1856–1890.
8. Clark, J.M. (1918): "Economics and modern psychology", *Journal of Political Economy*, No. 1, Pp. 136–166.
9. Cordes, J. (1997): "Reconciling normative and positive theories of government", *American Economic Review*, No 2, Pp. 169–172.
10. Duke, G. (1981): *Philosophy of Economics*, Prentice Hall, Englewood Cliffs.
11. Elster, J. (1998): "Emotions and economic theory", *Journal of Economic Literature*, No.1, Pp. 47–74.
12. Etzioni, A. (1999): *Essays in Socio-Economics*, Springer, New York.
13. Fararo, T. (1989): *The Meaning of General Theoretical Sociology*, Cambridge University Press, Cambridge.
14. Hayek, F. (1955): *The Counter-Revolution of Science*, Free Press, New York.
15. Hayek, F. (1989): *The Fatal Conceit*, University of Chicago Press, Chicago.
16. Hayek, F. (1991): *Economic Freedom*, Basil Blackwell, Oxford.
17. Hollis, M., Sugden, R. (1993): "Rationality in Action". *Mind*, No 405, Pp. 1–36.
18. Jevons, W.S. (1965): *The Theory of Political Economy*, Kelley, New York.
19. Kirzner, I. (1997): „Entrepreneurial discovery and the competitive market process: an austrian approach”, *Journal of Economic Literature*, No 1, Pp. 60–85.
20. Krstić, M. (2015): "Teorija racionalnog izbora i objašnjenje društvenih fenomena", *Godišnjak fakulteta političkih nauka*, No 13, Pp. 165-185.
21. Krstić, M. (2015): "Teorija racionalnog izbora i Bekerov model slučajnog ponašanja". *Megatrend revija*, No 2: 49-59.
22. Krstić, B., Krstić, M. (2015): "Modeli racionalnog odlučivanja u savremenoj ekonomskoj teoriji". *Megatrend revija*, No 3, Pp. 67-86.
23. Krstić, M. (2016): "Ekonomski modeli kao teorijski slučajevi". *Theoria*, No 4, Pp. 110-123.
24. Lange, O., 1971. *Political Economy*. Pergamon Press, Oxford.
25. Mises, L., 1960. *Epistemological Problems of Economics*. Van Nostrand, Princeton.
26. Mueller, D., 1993. *The Public Choice Approach to Politics*. Edward Elgar, London.
27. Nitsch, T. (1990): *Social economics: the first 200 years*. In: Lutz, M. (Ed.), *Social Economics*. Kluwer Academic Publishers, Boston, pp. 5–90.
28. Ostrom, E. (2000): „Collective action and the evolution of social norms“, *Journal of Economic Perspectives*, No 3, Pp. 137–158.
29. Pareto, V. (1927): *Manuel d' économie politique*. Marcel Girard, Paris.

30. Razeen, S. (2002): *Classical Liberalism and International Economic Order*. Routledge, New York.
31. Reisman, D. (1987): *Adam Smith's Sociological Economics*. Macmillan, London. Ricardo, D., 1975. *Principles of Political Economy and Taxation*. Cambridge University Press, Cambridge.
32. Samuels, W. (1990): Four strands of social economics: a comparative interpretation. In: Lutz, M. (Ed.), *Social Economics* Boston. Kluwer, pp. 269–309.
33. Samuelson, P. (1983): *Foundations of Economic Analysis*, Harvard University Press, Cambridge.
34. Schumpeter, J. (1949): *The Theory of Economic Development*, Harvard University Press, Cambridge.
35. Schumpeter, J. (1954): *History of Economic Analysis*, Oxford University Press, New York.
36. Schumpeter, J. (1991): *The Economics and Sociology of Capitalism*; Princeton University Press, Princeton.
37. Sen, A. (1977): „Rational fools: a critique of the behavioral foundations of economic theory“, *Philosophy and Public Affairs*, No 6, Pp.317–344.
38. Simon, H. (1982): *Models of Bounded Rationality*, MIT Press, Cambridge.
39. Smith, A. (1977): *The Theory of Moral Sentiments*, Clarendon Press, Oxford.
40. Stigler, G., Becker, G. (1977): „De Gustibus Non Est Disputandum“, *American Economic Review*, No 2, Pp. 76–90.
41. Sugden, R. (1991): “Rational choice: a survey of contributions from economics and philosophy”, *Economic Journal*, No. ,Pp. 407 751–785.
42. Thaler, R. (1994): *Quasi-Rational Economics*; Russell Sage Foundation, New York.

CONCEPTS OF RATIONAL CHOICE IN CLASSIC AND NEOCLASSICAL ECONOMICS

Summary: The paper is devoted to the consideration of the concepts of rational choice in the classical political economy and early and late neoclassical economics. On the basis of conducted analysis, we can conclude that theoretical holism or socio-economic pluralism "fell" in favor of economic reductionism in defining rationality. In the paper, we point out that the traditional (enlightened) conceptualization of rationality (or rational choice) in the categories of "reason" ("reasonable behaviour") "drastically reduced" in relation to the utilitarian-economic definition that based on the assumption of maximizing utility or profit. As the economy developed, so rationality (or rational choice) became a narrow or reduced concept. Rationality was created as an extensive, holistic and complex socio-economic conception. Then, it was "condensed" in utilitarianism, "shortened" in instrumentalism, and any relevant psychological content disappeared in World War II. In the paper, we, also, discuss a kind of random discovery of the functioning of an irrational "residual" in socio-economic life, as well as a paradox in the form of irrationality of extreme rationality within traditional economic theory.

Key words: reasonable behaviour, rational calculation, public interest, Pareto optimum, quasi-rationality

